

ФИЛОЛОГИЯНИНГ
ДОЛЗАРЪ МАСАЛАЛАРИ

ХАЛҚАРО ИЛМИЙ КОНФЕРЕНЦИЯ МАТЕРИАЛАРИ

ACTUAL PROBLEMS OF PHILOLOGY

MATERIALS OF THE INTERNATIONAL SCIENTIFIC CONFERENCE

АКТУАЛЬНЫЕ ПРОБЛЕМЫ ФИЛОЛОГИИ

МАТЕРИАЛЫ МЕЖДУНАРОДНАЯ НАУЧНАЯ КОНФЕРЕНЦИЯ

60

ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ ФАНЛАР АКАДЕМИЯСИ
ЎЗБЕК ТИЛИ, АДАБИЁТИ ВА ФОЛЬКЛОРИ ИНСТИТУТИ
ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ ОЛИЙ ВА ЎРТА МАХСУС
ТАЪЛИМ ВАЗИРЛИГИ
БУХОРО ДАВЛАТ УНИВЕРСИТЕТИ
ҚЎҶОН ДАВЛАТ ПЕДАГОГИКА ИНСТИТУТИ

**ФИЛОЛОГИЯНИНГ
ДОЛЗАРБ МАСАЛАЛАРИ**

ACTUAL PROBLEMS OF PHILOLOGY

АКТУАЛЬНЫЕ ПРОБЛЕМЫ ФИЛОЛОГИИ

*Филология фанлари доктори, профессор Шоира Нематовна
Ахмедова таваллудининг 60 йиллиги муносабати билан
ўтказилган халқаро илмий конференция материаллари*

*Materials of the International scientific conference Organized on
the occasion of the 60th anniversary of Doctor of Philology, Professor
Shoira Nematovna Ahmedova*

*Материалы Международная научная конференция
организована к 60-летию со дня рождения ученой, профессора
Бухарского государственного университета Ахмедовой Шоиры*

*2020 йил 24-26 декабрь. Ўзбекистон
December 24-26, 2020, Uzbekistan
24-26 декабря, 2020 г. Узбекистан*

**«ТУРОН-ИҚБОЛ» НАШРИЁТИ
ТОШКЕНТ – 2021**

Xulosa qilib aytadigan b o'lsak, "Har bir narsaning qiymati uning zidi orqali namoyon b o'ladi", degan edilar Rumiylar hazratlari. Darhaqiqat, dostonida aks ettirilgan har bir insonda mujassam b o'lishi kerak b o'lgan fazilatlar adib tomonidan ularning zidi orqali namoyon qilingan hamda bu asarning kitobxonga nisbatan ta'sir kuchini oshirgan.

Ражабова МАЪРИФАТ,

Бухоро давлат университети доценти,
филология фанлари номзоди
(Ўзбекистон)

НАВОИЙ МУАММОЛАРИ БАДИИЙ ТАКОМИЛИДА ФОЛЬКЛОРНИНГ ТАЪСИРИ

Аннотация: Мақолада А.Навоийнинг "Муфрадот" асаридаги муаммолар хусусида фикр юритилади. Ёзма адабиётда муаммонинг шаклланишида фольклор жанрларининг таъсири масаласи тадқиқ қилинади.

Annotation: The article discusses the problems in Navoi's Mufradod. In the written literature, the question of the influence of folklore genres in the formation of the problem is studied.

Аннотация: В статье ведется рассуждение о жанровых проблемах в произведении "Муфрадод" А. Навои. Исследовано влияния фольклорных жанров на формирование проблемы в художественной письменной литературе.

Калит сўзлар: Ёзма адабиёт, фольклор, "Муфрадот", муаммо, луғз, таърих, ўхшатиш, метафора, истиора.

Key words: written literature, folklore, Mufradod, problems, riddles, analogies, metaphors, allegories.

Ключевые слова: письменная литература, фольклор, "Муфрадот", проблема (муаммо), загадка (луғз), аналогия, метафора, аллегория

Ўтмишда мумтоз адабиёт намояналари ижодига баҳо беришда турли талаб ва тамойилларга амал қилингани кузатилади. Дейлик, фавқуллодда гўзал ташбеҳлар билан безанган мисралар, образлар, бадий санъатлар орқали оригинал тасвирлар яратиш ёки мураккаб жанрларда ижод қилиш қалам аҳлларининг юксак истеъдодидан дарак берган.

Улуғ шоир Алишер Навоий ижодида юксак истеъдод қирраларини намойён қилувчи бундай мисолларни кўплаб келтиришимиз мумкин. Жумладан, шоирнинг давр шеъриятида мураккаб саналган муаммо жанридаги бадийят намуналари туркий адабиётда мазкур жанрнинг такомиллашувига хизмат қилган. Мумтоз адабиётимиз дурдоналарида, хусусан, А. Навоий ижодида инсон тафаккурини чархлаш асосига қурилган жанрлар мавжуд. Луғз, муаммо, таърих, мувашшаҳ кабилар ана шундай мақсадни кўзда тутовчи жанрлар ҳисобланади.

Муаммо жанри дастлаб араб адабиётида шаклланишига VIII-IX асрлар араб шоирлари шеърийнинг бадииятига кўпроқ эътибор қаратганликлари туртки берган. Ана шундай таъсирлар натижасида дастлаб шеърий санъатлар даражасида намоён бўлиб турган муаммо кейинчалик алоҳида жанр даражасига кўтарилган¹.

Маълумки, муаммо арабча “кўр қилинган”, “яширинган” маъноларини билдирувчи сўз. Баъзан икки байтдан иборат мустақил шеър тури ҳисобланади. А.Навоий муаммо жанрининг қонун-қоидаларини баён қилувчи “Муфрадот” (“Рисолаи муаммо”) асарини яратди. Асарда муаммонинг жанрий хусусиятлари, ечиш амаллари ва йўллари ҳақида маълумот берилган.

Навоийнинг туркийдаги муаммолари 52 та бўлиб, «Наводир уш-шабоб»га киритилган. Навоий форс тилида 500 га яқин муаммо ёзган бўлса-да, шулардан 373 таси бизгача етиб келган².

Таъкидлаш керакки, ёзма адабиёт жанрларининг шаклланишида фольклор жанрлари асос бўлиб хизмат қилган. Жумладан, луғз ва муаммо, таърих жанрларининг шаклланишида топишмоқнинг таъсирини сезиш қийин эмас.

Топишмоқ – ўзбек фольклорининг қадимий жанрларидан бири. «Девону луғотит турк» асарида топишмоқ термини «табузуғ» атамаси билан аталган. Асарда мазкур термин «табузуғ табуздим», яъни «Мен ундан бир топишмоқни сўрадим» бирикмаси таркибида қўлланган³. Аёнлашадикки, топишмоқ айтиш анъанаси XI асрлардаёқ шаклланиб улгурган.

Топишмоқ, луғз, муаммо терминларининг луғавий маъноларидаги яқинлик мазкур жанрларнинг бир-бирига таъсирини кўрсатиб туради. Илмий асарларда “топишмоқ” термини “топ” буйруқ феълига “иш” ҳаракат ҳосил қилувчи шакл ва “моқ” қўшимчаларини қўшиш орқали ҳосил бўлган деб кўрсатилади. Яъни “топишмоқ конкрет предметни унинг келиб чиқиши, вазифаси ва ҳаёт диалектикасида билиб олиб, ифода этади”⁴.

“Луғз” арабча сўз бўлиб, топишмоқ, сир деган маъноларни билдиради. А. Навоий “Қомусий луғати”ида унга шундай таъриф берилади: “Бирор предмет ёки ҳодисанинг характер ва белгиларини таърифу тавсиф этиш орқали китобхонни ўша предмет ёки ҳодисани топишга ундайдиган шеър тури”⁵.

Муаммо» сўзи «яширинган» деган маънони билдиради. Алишер Навоийнинг “Муфрадот” асарида муаммога қуйидагича таъриф берилади: “Муаммо каломест мавзун, ки ҳуруфи исме аз вай ҳосил шавад ба ҳамон тартиб, ки дар исм аст”, яъни муаммо маълум исмдаги ҳарфларнинг тартиб билан ҳосил бўлиши ҳақидаги мавзун бир каломдир. Иқтибосдаги “мавзун калом” бирикмаси шеър маъносида қўлланган. “Чунонки табъи мавзун

¹ Жўраев Ж.О. Форсий адабиётдаги илк муаммонавис шоирлар ижодига доир // Бухоро давлат университети илмий ахбороти. 2017/1 (65) . – Б.108.

² Зоҳидов Л. Алишер Навоий ижодида муаммо жанри. – Тошкент: Фан, 1986. – Б.4.

³ Махмуд Кошғарий. Девону луғотит турк. Т.1. – Тошкент: Фан, 1960. – Б.429.

⁴ Ҳомидий Х., Абдуллаева Ш., Иброҳимова С. Адабиётшунослик терминлари луғати. Тошкент, 1967. – Б.225.

⁵ Алишер Навоий. Қомусий луғат. 1-жилд. – Тошкент: Шарқ НМАК, 2016. – Б.266.

салим ҳусулашро қабул намояд, зеҳни мустақим ба сиҳаташ ҳукм фармо-яд”, яъни токи мавзун – шеърий таъбли киши унинг ҳосил бўлишини қа-бул қилсин, соғлом зеҳн эса уни тўғри деб ҳукм қилсин.

Келтирилган таърифлардан кўриниб турибдики, ҳар учала жанрда ин-сон тафакқурининг кучи синалади. Агар топишмоқ ва луғзда бирор пред-мет номи яширилса, муаммода бирор сўз, кўпинча, атоқли отнинг ҳарфла-ри яширинади ва унга ишора қилинади. Байтда “яширинган” сўз муайян ҳарфлардан келтириб чиқарилади ва муаммо ечилади. Кўринадики, то-пишмоқ жанрига хос бўлган “яширинган” предмет номини топиш функци-яси луғз ва муаммо жанрига кўчирилган. Демак, луғз ва муаммода топиш-моқнинг “вазифаси” ўзлаштирилган.

Топишмоқ фольклорда кичик жанр саналади. Навоий муаммолари ҳам деярли бир байтли саналади. Кичик ҳажмда бирор номни яшириш, шу орқали бадий-эстетик завқ уйғотиш, албатта, ижодкорнинг бадий маҳор-атини намоён қилувчи жиҳат ҳисобланади. Шу билан бирга муаммони ечиш билим ва зукколикни, ҳозиржавобликни талаб қилади. Албатта, бун-дай талаблар топишмоқ ва луғз жанрлари учун ҳам хос.

Бироқ муаммо жанрининг топишмоқ ва луғз жанрларидан фарқ қи-лувчи ўзига хос хусусиятлари мавжуд. Яъни муаммо ҳалл – ечим илми ва тизимига эга жанрдир. Муаммо назариясига оид адабиётларда кўрсати-лишича, ҳалл қоидалари дастлаб уч қисмга бўлинади. Аъмоли тасҳилий (осонлаштириш аммаллари), аъмоли таҳсилий (ҳосил қилиш амаллари) ва аъмоли такмилий (мукаммаллаштириш амаллари).

А. Навоийнинг “Муфрадот” асаридан олинган қуйидаги муаммога эъти-бор қаратайлик:

*Чониби хўру сўи Кавсару Фирдавс мапўй,
Рўҳи он моҳу лаби лаълу сари кўяш чўй¹.*

Таржимаси: Хур, Кавсар, Фирдавс томонига бориб юрма,

Ул ойнинг юзини, лаъл лабини ва кўчасининг бошини изла.

Муаммо қўйидагича ҳал қилинади: Ойнинг юзи ماه – “моҳ”дан م ҳарфи, علل – «лаъл»нинг лаби ل ҳарфи ва “кўча кўй” нинг ك وى” боши ك ҳарфлари қў-шилса, م – Малик исми ҳосил бўлади.

Маълумки, топишмоқ жанрида бир-бирига ўхшаш нарса-ҳодисалар, жонли ва жонсиз мавжудодлар қиёсланади. Бунда ўхшатиш санъати асос бўлиб хизмат қилади. Масалан,

*Тоғдан келар тошлар каби,
Эгарланган отлар каби (сув).*

Ёки

Бели қилдек, боши хумдек (чумоли).

Мазкур топишмоқнинг жавоби (сув) тоғдан келаётган тошларга ва эгарланган отга, чумолининг бели қилга, боши хумга ўхшатиш. Диққат

¹ Алишер Навоий. Девони Фоний. МАТ.ХХ жилд.– Тошкент: Фан, 2003. – Б.370.

қилинса, айнан ўхшатишлар топишмоқнинг жавобини топишга ёрдам беради.

Юқорида келтирилган муаммода ҳам бадий тасвирий восита – лафф ва нашр санъати муаммонинг ечими учун хизмат қилган. Мазкур санъат ўхшатишга асосланган санъат ҳисобланади. “Йиғиш ва ёйиш” маъносини ифодаловчи ушбу санъат шеър байтида аввал бир неча нарса ёки тушунча номини кетма-кет келтириб, кейин улар ҳақидаги ҳукмларни кетма-кет баён қилишни назарда тутди. Шу жиҳатдан қараганда лафф ва нашрни аксар ҳолларда яширин ташбеҳ деб аташ мумкин¹.

Мумтоз шеърятимизда кўп ҳолларда лафф биринчи, нашр эса иккинчи мисрада келтирилади. Бироқ бу тартибнинг ўзгарган шакли ҳам оз бўлса-да учраб туради. Лафф ва нашрнинг ўзгарган тартиби юқорида келтирилган муаммода кўзга ташлади.

Иккинчи мисрадаги Ул ойнинг “юзи”, “лаъл лаби” “кўчаси” нашр бўлиб, улар “хур”, “кавсар”, “Фирдавс”га ўхшатирилган.

Демак, топишмоқларда ҳам, муаммо жанрида ҳам бадий тасвирий восита орқали масалага ойдинлик киритилган. Ҳар иккала жанрда ҳам тасвирий воситалар қиёс учун хизмат қилган.

*Булбул аз ғунча рў нухуфту парид,
То даҳони ту ғунчасон хандид².*

Таржимаси:

*Сенинг оғзинг ғунчадек қулганда,
Булбул ғунчадан юзини яширди-ю учди.*

Муаммо жанрида лафздан бирор ҳарфини ёки кўпроқ ҳарфини камай-тириш исқот деб аталади ва шу орқали исм топилади. Келтирилган муаммода ҳам ташбеҳ ҳосил қилган сўз муаммонинг ечими учун хизмат қилган.

«Ғунча» (غنچه) сўзининг олдинги ва охириги ҳарфлари غ ва ه ҳарфлари исқот қилинса, نچ қолади. Ундан булбул учиб кетса, ن چ қолади. Энди ёрнинг оғзи ғунча каби кулса, منجм Нажм исми ҳосил бўлади.

Мазкур муаммода ҳам худди топишмоқлардаги сингари қиёс, яъни ўхшатиш асос бўлиб хизмат қилган. Ёрнинг оғзи ғунчага қиёсланган. Ғунча сўзи таркибидаги چ ҳарфидаги нуқталарининг камайиши уни چ га айланишига сабаб бўлган. چ ҳарфининг нуқталари учиб кетиши бубулнинг учиб кетишига ўхшатирилган.

Маълумки, халқ топишмоқларининг бадииятини таъминлашда ташбеҳ, истиора, метафора, муболаға, тазод каби санъатлар қўлланилган. Халқ топишмоқларидаги бу хусусият муаммо жанрида ҳам кузатилади.

*Ҳар кеча кўнглум ғаминг тоғида фарёд айлағай,
Уйлаким, фарёд фарёдини Фарҳод айлағай³.*

¹ Ҳожиаҳмедов А. Мумтоз бадиият малоҳати. – Тошкент: Шарқ НМАК, 1999. – Б.43.

² Алишер Навоий. Девони Фоний. МАТ. XX жилд. – Тошкент: Фан, 2003. – Б.3880.

³ Навоий Алишер. Мукамал асарлар тўплами. XX жилдлик. IV жилд. Наводир уш-шабоб. – Тошкент: Фан, 1989. – Б.519.

Муаммонинг ечилиш усули қуйидагича: “Фарҳод” исми тансис амали билан зоҳир қилинган. Тансис – “очиқ қилмоқ” деган маънони англатади. Шунингдек, бу исм “фарёд” (фарйод)нинг “йод” жузвини “ҳод”га табдил қилиш билан ҳам ҳосил қилиниши мумкин. Табдил шундан иборатки, ҳосил бўлган баъзи ҳарфларни уларнинг шаклига қарамасдан, бошқа ҳарфларга ўзгартирилади.

Муаммода қўлланилган ҳар бир сўз ва бадий санъат унинг мантиқий мазмун яхлитлигига хизмат қилган. Байтда метафорадан ташқари муболаға, аллетерация (бир хил ундошнинг такрорланиши)нинг қўлланиши халқ топишмоқларида ҳам кўп кузатиладиган ҳолат саналади.

Халқ топишмоқларида қофия санъатининг мураккаб тури – тарсеънинг қўлланиши ҳам кузатилади. Бу санъат топишмоқларда оҳангдошликни ҳосил қилиши билан бирга уларни ёдда сақланишини осонлаштиради. А. Навоий муаммоларида ҳам тарсеъ санъатидан маҳорат билан фойдаланилган.

*Ҳам қоши била орази хуш эрур,
Ҳам кўзи била қади дилкаш эрур¹.*

Муаммони ечишда “кўзи”, “қади”, “дилкаш” калималари иштирок қилган. Муаммо ечимда иштирок этадиган сўзни бошқа бир сўз билан алмаштирилса, бундай сўз “муродиф” деб аталади. “Кўзи”нинг муродифи “айн”. “Қад”дан мурод “алиф” ҳарфи. Бу икки ҳарф таркиб топса “о” бўлади ва улар “дилкаш” калимасидаги “дил”ни ўзларига тортсалар, “Одил” ҳосил бўлур.

Халқ оғзаки ижоди жанрига хос хусусиятлардан бири вариантликдир. Яъни бир нарса – предмет ҳақида бир неча топишмоқлар юзага келиши мумкин. Агар А. Навоий муаммоларини кузатсак, бир хил ном яширинган бир неча муаммолари борлигини кўришимиз мумкин. Жумладан, “Муфрадот” асарида келтирилган 1, 2 муаммоларида Одам; 3, 4 муаммода Амин; 7, 92, 121 муаммоларда Малик исмлари яширинган. Бу жиҳати ҳам фольклор ва ёзма адабиёт жанрларининг бир-бирига таъсирини кўрсатиб туради.

Хулоса қилиб айтганда, халқ топишмоқларидаги “Ўйла, изла, топ” тамойили муаммо жанрининг ҳам етакчи хусусияти саналади. Ҳар иккала жанр ҳам инсонни ўйлашга, нарса ва ҳодисаларни қиёслашга ундайди. Шу орқали инсоннинг борлиқни билишига, фикр қилишига ёрдам беради.

¹ Навоий Алишер. Мукаммал асарлар тўплами. XX жилдлик. IV жилд. Наводир уш-шабоб. – Тошкент: Фан, 1989. – Б.518.

МУНДАРИЖА

І БОБ ЗИЁГА ИНТИЛГАН УМР ИБРАТИ..

Бахтиёр Назаров, Қурдош Қаҳрамонов. Юксалиш	4
Обиджон Ҳамидов. Ибратли фаолият соҳибаси	6
Мамиржон Атаджанов, Зебо Қобилова. Олиманинг серқирра фаолияти	8
Алмаз Улвий Биннатова. Олималик саодати	9
Салимахон Мирзаева, Зилола Раҳмонова. Олиманинг нурли йўли	11
А. Сабирдинов, Г. Орипова. Илм билан безанган умр	13
Давронова Шоҳсанам. Адабий танқид жанрлари тадқиқотчиси	14
Зулайҳо Раҳмонова. Кўнгил тарихидаги устозлар	16
Нусратова Ҳамида. Устоз – юксак маънавият тимсоли.....	18
Қодирова Насима. Устоз йўли – ибрат мактаби.....	20
Go'zal Zo'yirova. Ustoz oldida mudom ta'zimdamiz	22
Лайло Шарипова. Устоз ибрати	24

II БОБ МУМТОЗ АДАБИЁТГА ОИД ТАДҚИҚОТЛАР

Эргаш Очилов. Огаҳийнинг Навоий ғазалларига мухаммаслари	27
Абдуллаева Марғуба. Ҳикоят жанрининг адабий хусусиятлари	31
Амонова Зилола. Мукаррар санъати жозибаси	36
Axrorova Zufnunabegim. Sharq tasavvuf adabiyotida pir-muridlik munosabati.....	42
Әләкбәрова Lalә Zakir qizi. Әlieir Nәvainin XX әsr Azәрbaycan eairlәrinә tәsiri	46
Музаффар Маматқулов. Бадиий тасвир воситаси имкониятлари ва Нишотий маҳорати ..	52
Askarova Maftuna. O'zbek mumtoz adabiyoti timsollar tasnifi.....	56
Бозорова Л. Ш. Замонавий шеъриятда ҳадисларнинг бадиий талқинлари ..	60
Vaxshilloeva Nilufar. "Nazmul-javohir" ruboiylarida islom farzlari talqini	64
Ibotova Madina Otabek qizi. O'zbek mumtoz adabiyotida me'roj tasviri	67
Murodova Gulchehra. "Hayrat ul abror" dagi XIII bobning nashriy tafovutlari	70
Пирназарова Манзура. Лирик қаҳрамон руҳияти тасвирида шоир маҳорати	74
Rajabov Dilshod, Samiyeva Mahliyo. Adib Ahmad Yugnakiyning tazoddan foydalanish mahorati	78
Ражабова Маърифат. Навоий муаммолари бадиий тақомилида фольклорнинг таъсири ..	82
Раҳмонова Зулайҳо. Ирфоний адабиётда "Ўлмасдан бурун ўлинг" ҳадиси талқини.....	87
Temirova Mohichehra. Alisher Navoiyning "Layli va Majnun" dostoni na't bobi nashrlarining qiyosiy tahlili	92
Ғайипов Дилшод. Шеърий санъатлар шоир бадиий маҳоратининг ифодачиси сифатида ..	95
Ҳайитов Шавкат, Аҳмадова Маҳбуба. Илм ҳақиқати	106
Қобилова З. Тешабоева З. Амирий шеъриятининг бадиий-эстетик таъсир кўлами	109
Қуролова Инобат. Мумтоз матн ва луғатлар билан ишлаш	115
Gulhayo Amrulloeva. «O'qish» kitoblarida buyuk mutafakkirlar haqidagi rivoyatlar hamda ular aforizmlarining yoritilishi	117

III БОБ XX-XXI АСР ЎЗБЕК АДАБИЁТИ ТАДҚИҚИ ВА ТАЛҚИНИ

Бахтиёр Назаров. Замон ва Абдулла Орипов шеърияти	125
Иброҳим Ҳаққул. Бедор юрак иқболи бедор бўл, бедор бўл, бедорларга ёр бўл.....	135
Баҳодир Карим. Вадуд Маҳмуд ва Фитрат	142
Муродов Ғайрат. Болалар шоири.....	147
Раҳматулла Баракаев. Турсунбой Адашбоев ижодида бадиий санъатларни кўллаш маҳорати.....	151